

BEVEZETÉS

Tudományos előzmények és módszerek

A kutatás során alkalmazott módszereknek minden tudományos vizsgálódás során a kutatás tárgyához kell igazodniuk. Általános problémák vizsgálatával kapcsolatos módszerek tárgyalása egy adott szakterület kutatója számára akkor nyújt támpontot, hogyha saját szakterületén közvetlenül alkalmazni tudja az illető módszert, vagy ha az eljárás a kutatási területe sajátosságainak megfelelően adaptálható. Az alkalmazhatóság és adaptálhatóság eldöntése viszont mindig megköveteli a kutatási részterület fő jellegzetességeinek, a rá jellemző problémaszituációnak az előzetes ismeretét.

Az egész könyvben sokszor visszatérő gondolat lesz az első mondatban is megfogalmazott módszertani pluralizmus szükségessége. Ha a területi elemzéseknek nem lennének sajátos módszertani kérdései, akkor jelen könyvnek sem lenne létjogosultsága. A területi kutatások módszertani kérdései (számos elnevezés alatt) tárgyalásra kerültek már valamilyen formában, és a területi kutatások módszertanával foglalkozó kutatók számára ismertek. Véleményem szerint néhány szempontból azonban tovább lehet és kell fejleszteni tárgyalásukat. Egyrészt ezek a problémák sokkal általánosabbak annál, mintsem hogy pusztán a szűk értelemben vett területi kutatások során kellene velük foglalkozni. Tárgyalásuk ugyanakkor az általános kézikönyvekből gyakran hiányzik, illetve az egyéb, specifikusabb részproblémákhoz képest nem megfelelő mértékben kerülnek hangsúlyozásra. Ezért sokszor rejtve maradnak olyan fontos kérdések, amelyekre mind az elméletalkotás, modellképzés, mind az adatok elemzése, értelmezése során figyelemmel kellene lenni.

Másrészt úgy gondolom, a jelenlegi megközelítésekhez képest egy komplexebb, globálisabb megközelítés, a területi elemzések típusainak, a területi lehatárolás elveinek és a területi adatok jellegének a vizsgálata is szükséges a problémák forrásainak és lényegének a jobb megértéséhez és egymással való kapcsolatuk feltárásához. Végül további fontos körülmény, hogy a területi elemzések módszertanával foglalkozó kitűnő tanulmányok sokszor megállnak a módszertan technikai jellegű nehézségeinek a tárgyalásánál, és nem fordítanak kellő figyelmet a kérdések közvetlen elemzési módszertanon túlmutató, a társadalomtudományokra vonatkozó ismeretelméleti következményeinek a tárgyalására, vagy egy szűkebb értelemben vett elemzési terület kapcsán a sajátos térbeli kérdések miatt felvetődő problémákra. Így, bár szűk keretek között, de foglalkozom azzal is, hogy a tárgyalt módszertani, ismeretelméleti kérdések az elméleti, alkalmazott és leíró kutatások számára milyen jelentőséggel, gyakorlati hatásokkal bír-

nak. Valamennyi fejezetben találhatunk példákat a módszertan elméleti és gyakorlati kapcsolódásaira, a nyolcadik fejezet nagy részét pedig külön ennek a témának szenteltem.

A tárgyalt témák elmélettörténeti bemutatása, áttekintése nem volt célom. Kitüntetetten a területiség szempontjából foglalkoztam valamennyi kérdéskörrel. A nem területi szempontok szükségszerűen csak vázlatosan kerülhettek bemutatásra, legyen szó akár ismeretelméleti, közgazdaságtani, szociológiai vagy statisztikai témakörökről. Így az egyes tudományterületek művelői a saját területeikre szűk értelemben vonatkozó részeket vázlatosnak érezhetik. Ugyanakkor a társadalmi-gazdasági kérdések többségénél lehetőség nyílik a tárgyalás területi szempontú kiterjesztésére, ezért a könyv tárgyában azok a kutatási területek is potenciálisan érdekeltek, amelyekről konkrétan nem esik szó.

A könyvben hivatkozok álláspontomat megerősítő és álláspontommal nem összeegyeztethető véleményekre is. Az utóbbiak közül egyes gyakori nézetek megemlítését két okból tartottam szükségesnek. Egyrészt a világosabb tárgyalás érdekében, másrészt több esetben annak bemutatása céljából, hogy bizonyos fontos és szerintem helyes alapelvek figyelmen kívül hagyása milyen negatív következményekkel jár az elméletépítésben vagy a leíró jellegű elemzésekben. A bírálatok egy része olyan elméletekre, módszerekre vonatkozik, amelyeknél a *területiség figyelmen kívül hagyása*, vagy a vizsgált probléma szempontjából véleményem szerint nem megfelelő kezelése *mellett próbálnak területi jellegű következtetésekre jutni*. A terjedelmi korlátok nem tették lehetővé a bírált megközelítések részletes ismertetését, ám mivel többnyire közismert vagy könnyen hozzáférhető nézetekről van szó, ezért ez remélhetőleg nem tekinthető nagy hiányszámnak. Ezek között a témák között találjuk a mennyiségi elemzésekkel kapcsolatos álláspontokat, a társadalmi tér elemzésének ismeretelméleti kérdéseit, a térfelosztást, az aggregált adatokból az egyéni adatokra való következtetést, a makroökonómia területileg aggregált adatainak a kezelését az elméletekben, valamint több alkalommal a modell- és elméletépítés során felhasznált valóságidegen feltevésekkel kapcsolatos álláspontokat. Bár olykor találkozhatunk azzal az elvárással, hogy a kritika mellett egyben kötelező érvénnyel meg kell fogalmazni a pozitív megoldást is, véleményem szerint ez a nézet a könyvben többször bírált módszertani monizmus egyik tantételének tekinthető. Vagyis a fizikára igaz lehet, de a multiparadigmatikus jellegű, az egyes kérdéseket számos, egymással vetélkedő, gyakran egymást kölcsönösen kizáró elmélettel, megközelítésmóddal magyarázó társadalomtudományokban nem érvényes. Ezekben a tudományokban egy adott álláspont bírálata automatikusan a bírálat tárgyával versengő álláspontokat erősíti anélkül is, hogy megemlítenénk azokat.

A könyv felépítése

Mindenekelőtt a társadalmi tér elemzésével kapcsolatos tudományrendszertani, intézményi, ismeretelméleti kérdéseket vázoltam. Minderre nem lenne szükség, ha megelégedhetnénk egy általános, a megismerés tárgyától és céljától független ismeretelmélettel és módszertannal. Véleményem szerint – amelyet néhány példával támasztok majd alá – az általános ismeretelmélet az egyes szaktudományokra jellemző rendkívül különböző problémaszituációk miatt alig képes hozzájárulni az egyes szaktudományok ismeretelméleti kérdéseinek a megoldásához. Ezt követően a *társadalmi tér különféle elemzési lehetőségeit* tekintem át. A fejezet mindig időszerű témájáról – rendkívül sokszínű terminológiát használva – sokféle álláspont, megközelítés fogalmazódott meg a tudomány története során. Az egyéni kutató velük kapcsolatos álláspontjának tisztázásával járulhat hozzá a tudományos eszmecseréhez.

Ezt követően a *térfelosztással* foglalkozom, amikor is a leglényegesebb észrevétel az lesz, hogy a területi elemzések megkövetelik a térfelosztást, ugyanakkor a lehatárolt térnek nincs olyan értelemben természetes alapegysége, mint ahogyan az egymástól természetes módon elkülönülő egyedekből álló sokaságoknak. Ez következményei miatt lesz fontos, mert közvetve minden területi elemzéssel kapcsolatos sajátos módszertani kérdés erre a tényezőre vezethető vissza.

Ezután a *statisztikai adatok területi szempontú osztályozását és a területi adatok tipizálását* végzem el. A részletes tárgyalást egyrészt a téma eddigi mostoha kezelése indokolja, ami azt eredményezi, hogy észrevétlenül maradnak fontos különbségek, amelyek kisebb részben az általános módszereknek a területi adatokra való korlátozottabb alkalmazhatóságához vezetnek, nagyobb részt pedig az eredmények értelmezési különbségeit okozzák. Ezeknek a kérdéseknek a mellőzése teljes mértékben indokolatlan az általános (magyar és nemzetközi) statisztikai kézikönyvekből, mivel valamennyi társadalmi-gazdasági adatra lényege szerint jellemző valamilyen *területi* ismérv is. A tipizálásokról másrészt az egyes módszereknek a területi adatokra történő alkalmazása során fellépő nehézségek megértését is megkönnyítik, amelyekkel általánosságban a következő fejezetben foglalkozom. A később meghatározandó ökológiai tévkövetkeztetés és a módosítható területi egység problémája című fejezetekben tovább részletezem az egyes gyakran használt leíró statisztikai módszerek területi alkalmazásakor jelentkező kérdéseket.

Külön fejezetben tárgyalom azt, hogy a térfelosztással és a társadalmi tér jellegével kapcsolatban elmondottak milyen hatást gyakorolnak a *gazdaságelméleti* elemzésekre. A túlzott általánosítás veszélyét elkerülendő külön is tárgyalom a vásárlóerőparitás elméletével és az optimális valutaövezetek elméletével kapcsolatos térszemléleti kérdéseket.

A területi statisztika egyik feladata az általános statisztikai elemzési eszközök adaptálásával kapcsolatos kérdések vizsgálata, illetve a térparamétereket, a területi elhelyezkedésre utaló adatokat felhasználó elemzési eszközök kidolgozása. A könyv utolsó két fejezetében *a direkt térparaméteres eszközök közül foglalkozom részletesen a területi mozgóátlaggal és a területi autokorrelációval*. A tárgyalásmód nem az egyes elemzési módszereket külön-külön helyezi középpontba, hanem a módszerek bemutatásán keresztül elsősorban az adatok térbeli jellegéből fakadó általános problémákra és ezek kezelésére helyezi a hangsúlyt.

Bár a könyvben az általánosabb témáktól haladok a speciálisabbak felé, ennek ellenére az olvasás sorrendje tetszőleges lehet. Az első öt fejezet foglalkozik az elvi, módszertani kérdésekkel, a második öt fejezet pedig ezek következményei és alkalmazásai közül tárgyal néhányat, azt is bemutatva, hogy a módszertani kérdések, a helyes kiindulópontok megtalálása mennyire alapvető jelentőséggel bír az elméleti és az alkalmazott kutatások számára.

Minden egyes fejezet az összes többire épül és fordítva, minden egyes fejezet alátámasztja az összes többit. Ami a szűkebb szöveggörnyezetében kevésbé indokolt vagy példákkal alá nem támasztott kijelentésnek tűnik, az reményeim szerint az egész könyv kontextusában megállja a helyét, legalábbis ami a gondolatmenet egységét illeti. Ennek ellenére nem törekedtem az ismétlések elkerülésére, sőt, több fontos, de véleményem szerint nem közkézen forgó megállapítást szándékosan több fejezetben is megemlítek.

Terminológiai kérdések

A fontosabb, de a szakirodalomban szükségszerűen nem egységesen használt terminusok egy részét első előfordulásukkor meghatározom, néhányuk jelentése az ábrákból és táblázatokból is kiderül. A fogalmaknak azonban véleményem szerint végső soron nem a meghatározásai a fontosak, hanem használatuk módjából, a szöveggörnyezetből nyerik jelentésüket. A használt kifejezések az egyes tudományterületeken, sőt, tudományterületeken belül is más-más jelentéssel vagy jelentésárnyalattal rendelkeznek. Nem gondolom, hogy az általam választott szóhasználat lenne a legszerencsésebb, csak abban bízok, hogy egyrészt a megértést nem akadályozza, másrészt nem sarkall olyan jellegű bírálatokra, hogy „máshol máshogyan használják” az illető fogalmat, vagy „lényegét tekintve” egyes kifejezéseknek valójában más a jelentésük.

Többször fogom hangsúlyozni, hogy nem a szavak, hanem a mögöttük lévő tartalmak a fontosak számomra, a szavakat a tudományos leírás hasznos segítőeszközének tekintem, és egyáltalán nem gondolom, hogy létezne nekik egyszer és mindenkorra adott jelentésük. Ugyanazon kifejezést tudományáganként, kontextusként eltérő jelentéssel használnak, és ugyanazon tartalomra sokféle kifeje-

zést alkalmaz a tudományos közösség egésze. Az egyéni kutató annyit tehet meg, hogy lehetőség szerint megpróbál illeszkedni a már bevett szóhasználatok egyikéhez, és ezek után következetes marad saját magához.

Akik Gottlob Fregével együtt úgy gondolják, hogy „a szavak jelentésére mondatok összefüggésében, nem pedig őket elkülönítve kell rákérdezni” (Frege, 1999, 19. o.), azok számára érdektelenek lesznek ezek a gyakran lábjegyzetekbe szorított terminológiai eszmefuttatások. Tapasztalataim szerint azonban az említett alapelv, amellyel a legteljesebb mértékben egyetértek, valamint Poppernek „A nyitott társadalom és ellenségei” című könyve „A hegeli filozófia arisztotelészi gyökerei” című fejezetében a meghatározásokról írt gondolatai nem általánosan elfogadottak a társadalomtudományokban. Ez a helyzet motiválta egyes terminológiai kérdések tárgyalását.

Köszönetnyilvánítás

A könyv az ELTE Földtudományi program, Regionális Gazdaságföldrajz alprogramban készített doktori disszertációmon alapul. Köszönöm a disszertáció és a könyv megírásában nyújtott szakmai és emberi segítséget témavezetőmnek, Nemes Nagy Józsefnek. Köszönöm a disszertáció opponensének, Hunyadi Lászlónak alapos, építő bírálatát, Probáld Ferencnek érdemi észrevételeit, Győri Róbert és Kiss János Péter baráti, szakmai segítségét, valamint Jakobi Ákosnak a szerkesztésben való közreműködését. Megköszönöm a győri Széchenyi István Egyetemnek és az Universitas-Győr Alapítványnak könyvem megírása idejére biztosított kedvező munkakörülményeket.

Legnagyobb hálával szüleimnek és nagyszüleimnek tartozom. Nagypapám, Bihari Dezső már kisgyermek koromban különféle tudományos kérdésekre irányította ébredő figyelmemet, és általánosságban is gondolkodni tanított. Sok segítséget jelentett szüleim, nagyszüleim, testvérem és családom minden tagjának megértő és támogató türelme.